

Spectrum maakt deel uit van Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv,
Amstelplein 34
1096 BC Amsterdam

© 2023 Robert D. Kaplan
© 2024 Nederlandstalige uitgave: Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv, Amsterdam
Oorspronkelijke uitgave: Random House, an imprint and division of Penguin
Random House LLC, New York

Eerste druk 2024

Oorspronkelijke titel: *The Loom of Time*
Vertaling: Conny Sykora
Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio
Omslagbeeld: Getty Images
Kaart: © 2023 David Lindroth Inc.
Auteursfoto: John Stanmeyer
Opmaak: Elgraphic

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 Auteurswet 1912, juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB, Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 00 39037 3
ISBN 978 90 00 39038 0 (e-book)
NUR 697

www.spectrumboeken.nl

Opgedragen aan Robert L. Freedman

PROLOOG

China in de nadagen van het keizerrijk

In de lente van 1994 reisde ik voor het eerst door de Chinese provincie Xinjiang, een gebied waar destijds elf miljoen Turks-Oeigoerse moslims woonden die, zoals ik uit ieder gesprek begreep, zelfs toen al streng in de gaten gehouden en wreed onderdrukt werden door de Chinese autoriteiten. Zowel voor de Oeigoeren als voor geografen en etnografen was deze westelijke buitenpost van China historisch gezien Oost-Turkestan: de meest oostelijke uitloper van de woestijnen en steppen van het Grotere Midden-Oosten. Pas halverwege de negentiende eeuw kreeg China de controle over Oost-Turkestan, ook al bestond er al 3500 jaar lang een groot Chinees rijk. Voor de Chinezen hebben deze moslims altijd een gevaarlijke, sluimerende macht betekend, talrijker en zelfs nog moeilijker te integreren dan de Tibetanen.

In de stad Kasjgar, pal tegen de Chinese grenzen met Kirgizië, Tadzjikistan, Afghanistan en Pakistan, bestond negentig procent van de 300.000 inwoners in 1994 uit Oeigoerse Turken. Oude fietsen, gemotoriseerde riksja's en ezels beladen met fruit, groenten en brandhout bepaalden het straatbeeld. In bouwvallige houten eetstalletjes werden vet vlees en koemis geserveerd. De mannen droegen platte mutsen en met modder bespatte jasjes. Het percentage gesluisde vrouwen in lange gewaden was groter dan in Iran, waar ik net vandaan kwam. De Oeigoeren waren nooit beïnvloed door Byzantium of het nabijgelegen mediterrane gebied zoals de Turken in Anatolië, en hun unieke cultuur dreigde nog niet volledig te worden vermorzeld door de meedogenloze dorsmachine van de communisten in Beijing. Indertijd, halverwege de jaren negentig van de

tussen de verschillende groepen in hun wereld die zich ten volle manifesteerde na de ineenstorting van het Ottomaanse Rijk en waartussen het nooit tot een verzoening is gekomen.³¹

Dit boek is dus geen rechtvaardiging van het Westen of het imperialisme, ondanks het vermogen van dit laatste om een zekere samenhang en orde te bewerkstelligen in een problematisch deel van de wereld. De wisselwerking tussen het Westen en het Grotere Midden-Oosten is veel ingewikkelder en lastiger dan dat. Opnieuw is het Arnold Toynbee die het meest opmerkelijke inzicht in dit alles verschafte. Heb dus alsjeblieft wat geduld met mij.

In 1922 publiceerde Toynbee op 33-jarige leeftijd een vroeg boek, *The Western Question: In Greece and Turkey; A Study in the Contact of Civilisations*. Dat boek ging over wat destijds het belangrijkste nieuws was: het militaire conflict tussen twee landen die met het ene been op de Balkan en het andere in het Midden-Oosten stonden. Na de Eerste Wereldoorlog en het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk probeerde Griekenland de westkust van Anatolië met zijn anderhalf miljoen etnische Grieken, geconcentreerd rond de grote kosmopolitische stad Smyrna, te annexeren. Met de stilzwijgende steun van de westerse geallieerde mogendheden landde het Griekse leger in 1919 op de Turkse kust en rukte op naar het oosten tot bijna in Ankara, diep in het binnenland van Anatolië. In 1922 voerde een Turks leger onder bevel van Mustafa Kemal ('Atatürk' ofwel 'Vader Turk') een tegenaanval uit en dreef de Grieken letterlijk terug de zee in. Tienduizenden etnische Griekse burgers rond Smyrna werden gedood en 1,2 miljoen mensen – praktisch de hele bevolking van etnische Grieken in Turkije – vluchtten naar Griekenland. Minstens honderdduizend etnische Grieken werden naar het binnenland van Anatolië gedeporteerd en van de meesten is nooit meer iets vernomen. Aan 2500 jaar Griekse beschaving in Klein-Azië kwam een abrupt einde. De bevolkingsruil, waarbij ook 400.000 moslims gedwongen werden vanuit Griekenland naar Turkije te verhuizen, bood een model voor etnische zuiveringen in de twintigste eeuw. Toen het Ottomaanse Rijk ineenstortte, ont-

stonden uit een multiculturele en traditionele wereld – die het laatste restant van de vroegmoderniteit vertegenwoordigde – moderne mono-etnische staten.

Toynbee geeft uiteindelijk het Westen de schuld van deze tragedie.

Hij begint zijn betoog met dit fascinerende, onvergetelijke beeld, dat de moeite waard is om uitgebreid te citeren:

Primitieve volken raken overstuurd bij het afnemen van de maan en proberen die tegen te gaan met magische rituelen. Ze realiseren zich niet dat de schaduw die voorwaarts kruipt totdat er nog maar een fractie van de lichtgevende schijf over is, door hun [eigen] aarde wordt geworpen. Op vrijwel dezelfde manier kijken wij [zogenaamd] beschaafde volken van het Westen met medelijden of minachting naar onze niet-westerse tijdgenoten die in de schaduw leven van een sterkere macht, die hun energie lijkt te verlammen door hen licht te onthouden. In het algemeen zijn wij te veel in beslag genomen door onze eigen zaken om beter te kunnen kijken. [...] Maar als we de rust zouden nemen om die sombere, reusachtige overschaduwende figuur beter te bekijken die daar, schijnbaar onbewust, met zijn rug naar zijn slachtoffers toe staat, zouden we met een schok zien dat het onze eigen schaduw is.³²

Want de schaduw die over de moderne Balkan en het Midden-Oosten ligt en verantwoordelijk is voor een groot aantal van de verschrikkingen daar, is die van onze eigen wereld. De gruwelijke wreedheden die zowel door de Grieken als de Turken werden begaan, en die feitelijk aan het einde van de negentiende eeuw waren begonnen met de massamoord op de Armeniërs in het oosten van Anatolië en met de wederzijdse bloedbaden onder Grieken, Bulgaren, Serviërs en Albanezen in Macedonië, werden uiteindelijk veroorzaakt door het 'fatale' idee van het moderne nationalisme dat vanuit het Westen was geïmporteerd, waarin religie en etniciteit rechtstreeks werden verbonden aan de moderne staat zelf, waardoor een toxische en in bureaucratisch opzicht sterke identiteit ontstond.³³ Terwijl het westerse imperialisme de regio enige samen-

hang had verschaft, reageerden de meer amorfe politieke idealen van het Westen volgens Toynbee overal in het Midden-Oosten op bloedige wijze met de ideeën van groepsidentiteit: orthodoxe christenen en moslims die onder de welwillende, zij het versleten Ottomaanse heerschappij in enigszins gespannen harmonie leefden, werden bijvoorbeeld al snel nationalistische Grieken of Turken die elkaar enthousiast naar het leven stonden. Let wel, de genocidale Jong-Turken hadden zich gedurende hun ballingschap in Europa westerse ideeën van nationalisme eigen gemaakt, zonder zich te realiseren dat die onverenigbaar waren met een Anatolisch landschap van gemengde etnische groepen met verschillende nationale ambities, zoals Turken, Koerden, Grieken en Armeniërs. En binnen die groepen is ook het sektarisme dat Arabieren verdeelt in soennieten en sjiïeten deels een probleem van een door het Westen beïnvloede ontwikkeling die de strijd voor gelijkheid en oorlogsbuit bespoedigde.³⁴ Dit zijn niet zozeer traditionele haatgevoelens als wel een door een intensieve interactie tussen het Westen en het zogeheten Oosten bewerkstelligde verdeeldheid.

Natuurlijk is dit alles nooit de bedoeling geweest van het Westen. Maar alleen al de westerse gedrevenheid op het gebied van ideeën en technologie overweldigde en moderniseerde in hoog tempo het voormalige Ottomaanse Rijk, van Noord-Afrika en de Balkan tot ver in Irak, waardoor het fatale effect van de ondergang van dat rijk werd versterkt, wat nog werd verergerd door de vaak ineffectieve latere bemoeienis van het Westen. Vervolgens beïnvloedden het marxisme, het nazisme en het Arabische nationalisme, stuk voor stuk ideeën die hun oorsprong hadden in het moderne Westen, het denken van Arabische intellectuelen die in de jaren dertig van de twintigste eeuw in Europa leefden en leverden daardoor de blauwdruk voor de Ba'ath-dictators van Syrië en Irak, culminerend in vader en zoon Assad en Saddam Hoessein. Een autopsie van die vernietigde landen aan het begin van de eenentwintigste eeuw zou niet alleen lokale, maar ook westerse ziektekiemen aan het licht brengen. En dan hebben we het nog niet eens over de fatale beslissing van de regering-Bush om in 2003 Irak binnen te vallen.

Paul Bowles, de Amerikaanse romanschrijver die in het naoorlogse Marokko woonde – het literaire genie van de westerse ontmoeting met het Midden-Oosten en Afrika –, legde de vinger op de zere plek. Hij schreef dat alleen wanneer er geen spootje westerse invloed was, een plek ‘de onverwachte kwaliteit bezat van een volkomenheid die het gevoel van chaos deed verdwijnen’.³⁵ Met andere woorden, chaos is een normale situatie voor een traditionele plattelandswereld die de precisie en efficiëntie mist die vereist zijn voor een moderne technologische cultuur. Maar de confrontatie met het Westen, van verstedelijking tot imperialisme tot modern nationalisme tot wapentechnologie, creëerde een complexe en hybride culturele situatie in die hele zich ontwikkelende wereld waar de chaos groter en dodelijker werd. Dat is de anarchie waarover ik het had.

Zoals Francis Fukuyama en Noah Feldman opmerken, zijn de wreedheid en de militarisering van Arabische dictaturen deels een resultaat van de confrontatie van de Arabische wereld met de westerse technologie; en daarom vertegenwoordigen de eisen van islamisten met betrekking tot het invoeren van de shariawetgeving niet zozeer een extreme filosofie als wel een begrijpelijke verwerping van het wetteloze autoritarisme waaronder zij gebukt gaan.³⁶

Het Grottere Midden-Oosten vormt absoluut een uitdaging, zeker voor de dromen en ambities van de westerse elites. Maar dat komt niet alleen door de eigen tradities van de regio, maar ook doordat de cultuur zelf versmolten is met haar confrontatie met het Westen. Dat begon serieus met de invasie van Egypte en Groot-Syrië door Napoleon in 1798, die op haar beurt leidde tot de directe infiltratie van de traditionele culturen van de Levant door Europese, voornamelijk Franse en Britse, technologie en denkbeelden.

En zo blijft het verhaal doorgaan...

Het Midden-Oosten ontwikkelt zich in hoog tempo, maar niet in een rechte lijn. Digitale technologie, inclusief sociale media, vlt hiërarchieën af en maakt de massa's mondiger, die daardoor steeds minder ontzag hebben voor de machthebbers – en deze steeds vaker ter verantwoording roepen – zodat dictators op een ongekende

Europa, aldus Said, is de ‘werkelijke schepper’ van het Nabije Oosten zoals het eeuwenlang is voorgesteld door wetenschappers, journalisten en beleidsmakers. Want het botte en gewelddadige imperialisme faciliteerde de studie en de reizen van generaties Britse en Franse wetenschappers die, toegegeven of niet – en zich al dan niet daarvan bewust – direct of indirect vertegenwoordigers van dat imperialisme waren. Saida aanklacht richt zich tegen Richard Francis Burton, T.E. Lawrence, D.G. Hogarth, Harry St. John Philby, Gertrude Bell, Hamilton A.R. Gibb en talloze anderen tot ver in de moderne tijd, maar ook tegen romanschrijvers en reisboekenschrijvers, om maar te zwijgen van arabisten en nationale veiligheidsexperts die vanuit hun ivoren toren in Londen, Parijs en Washington regelmatig rapporteerden over het Nabije Oosten. En die rapportage was, zoals Said verklaart, gebaseerd op het Midden-Oosten van hun verbeelding, niet op de werkelijkheid.

Omdat die verslaggeving gebaseerd was op hun fantasiebeelden, die op hun beurt weer gesteund werden door de superieure positie die het imperialisme en de latere Amerikaanse dominantie hun verschafte, ‘toeterden deze mannen en vrouwen voortdurend clichés en generaliseringen rond’ over Arabische moslims die ‘niemand zou durven uiten over zwarten of Joden’. Zo ontstond bijvoorbeeld de mythe over de zogeheten ‘Arabische mentaliteit’. Er liep een rechte lijn van imperialisme naar determinisme en essentialisme die alles, van reisverslagen tot wetenschap tot gebiedsstudies en uiteindelijk het buitenlands beleid, vergiftigde. Kort gezegd hadden militaire en economische overheersing geleid tot culturele stereotypen.²⁰

Bedenk dat het literaire voertuig voor deze hele discussie een fraai en luxueus uitgevoerd, snoeihard en adembenemend boekwerk van meer dan driehonderd pagina’s is. Vooral Bernard Lewis wordt door Said genadeloos neergezet als iemand die door het Anglo-Amerikaanse establishment wordt gerespecteerd als de ‘geleerde oriëntalist’ en wiens geschriften ‘doordrenkt zijn van “autoriteit” op het gebied’, maar die, aldus Said, in zijn latere leven ‘agressief ideologisch’ werd en ‘propaganda tégen zijn onderwerp (dat wil zeggen, tegen de Arabieren) schreef’.²¹

De tegenaanval van Lewis verscheen in het nummer van 24 juni 1982 van *The New York Review of Books*, vier jaar na de publicatie van *Orientalism*. Dat hij niet veel eerder reageerde was misschien te wijten aan het feit dat het aanhoudende succes van het boek het op een bepaald moment voor hem onmogelijk maakte om het te negeren. Lewis’ reactie laat zich lezen als een degelijk opgebouwd betoog dat rijp beraad en een langzame, nauwkeurige manier van schrijven verraadt.

Lewis begint met een analogie: een uitvoerige beschrijving van de Europese klassici die het werk van antieke Griekse tragedie-schrijvers en historici vertaalden en interpreteerden, en de oorsprong van de westerse traditie in Griekenland in al haar glorie en schittering handhaafden. Vervolgens keert Lewis de zaak om:

‘Het moment is gekomen om Griekenland te beschermen tegen de klassici en een einde te maken aan de hele verderfelijke traditie van de studie van de klassieken. Alleen Grieken kunnen schrijven en onderrichten over de Griekse geschiedenis en cultuur vanaf de grijze oudheid tot heden.’ De enige niet-Grieken die toestemming zouden mogen krijgen om deel te nemen aan dit grote project, vervolgt Lewis schertsend, zijn degenen die blijk geven van pro-Griekse gevoelens, zoals steun aan de Griekse zaak in Cyprus of kwaadwilligheid ten opzichte van de Turken. Daardoor ondergraaft Lewis de hele constructie van Saida *Orientalism* als absurd, want die zou tot de conclusie leiden dat alleen Arabieren en andere onderdrukte bevolkingsgroepen gekwalificeerd zijn om over hun eigen cultuur te schrijven. ‘Het logische gevolg lijkt te zijn,’ zo redeneert Lewis, ‘dat Engelsen en Fransen door Arabisch te leren een soort overtreding begaan.’ Said, aldus Lewis, geeft een verkeerd beeld ‘van wat wetenschappers doen en waar wetenschap over gaat’. Eigenlijk, vervolgt Lewis, werd ‘oriëntalist’ als officieel begrip lang geleden verworpen door precies de mensen die Said onder vuur neemt, omdat moderne historici en wetenschappelijk opgeleide specialisten sindsdien allang de toon aangeven op het vakgebied. Oriëntalisme bestaat alleen nog in het denken van Said als aanduiding van ‘polemisch misbruik’, schrijft Lewis. Wat de misdaden van het oriëntalisme betreft citeert Lewis Said over hoe westerse

Gibbons eigen tijd.* Toch vormde, zoals Gibbon ons laat beseffen, de buitengewoon christelijke identiteit van de regerende elite van Constantinopel op zijn minst in psychologisch opzicht een strategisch voordeel, omdat het een bijzondere, morele opvatting van imperialisme mogelijk maakte.¹⁰ Maar zoals Gibbon in gematigde bewoordingen maar met dodelijke neerbuigendheid duidelijk maakt, is het slechts een kleine stap van de rampzalige invloed van fundamentalistisch kluizenaarschap naar perverse en dogmatische kerkelijke controverses, die op hun beurt leiden tot een verzwakking door afleiding van de politieke zaak in zowel het West-Romeinse Rijk als in Constantinopel. 'In die hectische tijden was de betekenis of liever de klank van een lettergreep' tijdens een discussie 'al voldoende om de vrede in een keizerrijk te verstoren', schrijft Gibbon.¹¹ Zo bezien past het verhaal van Antonius uitstekend in het verval van het West-Romeinse Rijk en dient het als inleiding op de langdurige en eindeloos gerekte neergang van het Oost-Romeinse Rijk. Volgens Gibbon zou de aanslag door de monastieke levenswijze op de levensvatbaarheid van het Oost-Romeinse Rijk niet minder belangrijk blijken dan de aanvallen van de barbaren op het West-Romeinse Rijk.

Wanneer de narratieve tentakels van deze extreme vorm van kloosterleven de kern van Gibbons geschiedenis van het Oost-Romeinse Rijk raken, verbreedt dat het perspectief aanzienlijk. De grootste verdienste van Gibbons werk, in het bijzonder als hij vertelt over de stroom gebeurtenissen tijdens de heerschappij van Jus-

tinianus halverwege de zesde eeuw (toen Justinianus de bouw van de Aya Sofia voltooidde), met al zijn omslachtige terzijdes en beschrijvingen van losbandige, moordlustige facties en een tomeloze bouwwoede, is een meesterlijke kijk op gebeurtenissen, de gift van afstand en de immense hoeveelheid tijd die sindsdien is verstreken: de *longue durée*. Als Gibbon vertelt over de leeftijd van Justinianus, zijn regeringsjaren, zijn lichamelijke aftakeling en zijn veroveringen in Italië en Afrika, wordt zijn toon haast Bijbels. Deze geschiedenis straalt voortdurend het nuchtere realisme en de objectiviteit van de auteur uit: let wel, Justinianus' ministers werden zelden bevorderd of geselecteerd vanwege hun 'verdiensten' of 'talenten'; de Byzantijnse keizers 'lieten zich leiden door hun belangen, zonder rekening te houden met verplichtingen waaraan ze door eden en verdragen waren gebonden'; de 'overwinning van Christus [in de Aya Sofia] werd getooid met de laatste oorlogsbuit van het heidendom'.¹² Justinianus speelde de Gepiden uit tegen de Longobarden: het was beter het bloed van deze Germaanse volken te vergieten dan het eigen bloed. Ontmoedigen, afschrikken, ondermijnen en alleen als uiterste redmiddel het eigen leger gebruiken.¹³ Het was ten dele een merkwaardige, vredelievende en grootse strategie, ook al was ze buitengewoon cynisch en hoogst effectief. Het Oost-Romeinse Rijk bestond meer dan 1100 jaar. Opnieuw een bewijs van de grootheid van de menselijke geest.

Tot de talrijke obscure rampen waardoor deze noodlottige stad gedurende al die duizenden jaren werd bezocht, behoorde de sluipende opkomst van de vanuit het oosten migrerende Turken. Gebeurtenissen van werkelijk historisch belang vinden zelden plaats van de ene dag op de andere of binnen de nauwe grenzen van het actuele nieuws. De belangrijke veldslagen die Byzantium met het Perzische Sassanidenrijk leverde in de schuurpapieren leegte van het dal van de Eufraat ter hoogte van de huidige grens tussen Syrië en Irak, worden in Gibbons literaire handen een oefening in beknoptheid, omdat ze een bijna eindeloos herhaald verhaal vormen. Midden in zijn relaas over dit eindeloze drama zoomt Gibbon uit om de mohammedaanse stormwind te beschrijven die de heen-en-

* Tegenwoordig is *The Decline and Fall* omstreden om een verwante reden. Bij Gibbons aanval op het christendom zijn vraagtekens gezet door de bekende hoogleraar van Princeton Peter Brown. Brown heeft uitvoerig beschreven hoe de eeuwen van Gibbons zogenoemde verval in werkelijkheid een tijd van grote intellectuele bloei waren, dankzij dezelfde christelijke denkers die Gibbon verfoeit. Brown noemt deze periode de late oudheid, die volgens hem in alle opzichten even bijzonder is als de klassieke oudheid en de periode van de middeleeuwen. Zie bijvoorbeeld Brown, *The World of Late Antiquity* (Londen: Thames & Hudson, 1971). Zie ook Mark Whittow, 'Do Byzantine Historians Still Read Gibbon?' in *The Cambridge Companion to Edward Gibbon*, red. Karen O'Brien & Brian Young (New York: Cambridge University Press, 2018).

en vriendschap',¹⁷ liet hij geen politiek systeem of een hiërarchische macht na, en daarom was Mohammeds erfenis onvermijdelijk utopisch, en in de daaropvolgende decennia en eeuwen overgeleverd aan tirannie en anarchie. Sommige diepere oorzaken van de chaos in het Midden-Oosten – en de reden waarom het Midden-Oosten zich in de afgelopen eeuwen veel minder heeft ontwikkeld dan Europa of het Verre Oosten – gaan terug tot de stichting van de islam en zijn niet los te zien van de geografie van de regio. En dat vinden we allemaal terug bij Gibbon. Egypte is bijvoorbeeld stabielier dan zijn buurlanden omdat het een beschaving ontwikkelde in een rivierdal, dat niet op het historische pad van verovering en migratie ligt zoals die andere grote beschaving die zich ook in een rivierdal ontwikkelde: dat van de Tigris en de Eufraat. Omdat zulke feiten een lotsbestemming impliceren en lotsbestemming botst met menselijk handelen, worden ze door journalisten, academici en intellectuelen vaak genegeerd of gebagatelliseerd. Maar Gibbons grandioze culturele en geografische resumés over het Midden-Oosten vormen de voorloper van de beschrijvingen van de bekende ontdekkingsreizigers in Arabië, Charles M. Doughty en T.E. Lawrence. Jazeker, Gibbons geschriften staan net als die van hen vol met subjectiveringen en generalisaties, maar wie ze daarom verwerpt doet dat volledig op eigen analytisch risico. Hij zorgt ervoor dat we ons minder verbazen over het feit dat dingen gaan zoals ze gaan. Gibbon lezen betekent beseffen dat het onvermogen tot generaliseren gelijkstaat aan het volledig lamleggen van de discussie.

Gibbons beschrijving van het woestijnachtige Midden-Oosten bevat details over alle Arabische veroveringen, van Perzië tot Afrika, en van de Pyreneeën tot China, vol beschrijvingen van de betreffende militaire leiders, en opnieuw bereikt hij hier het niveau van Plutarchus. Hij schrijft over de belastingdienst in het vroege islamitische Egypte en over de spanningen tussen de binnenvallende Arabieren en de Berberstammen in de Maghreb. Maar uit dit alles blijkt het besef dat de verschillende Arabische legers, gevolgd door burgerlijke bestuurders, in heel Noord-Afrika het christendom onderwierpen en 'alle herinneringen aan de taal en

de religie van Rome' tussen de Nijl (met zijn voortlevende Koptische cultuur) en de Atlantische Oceaan uitwisten.¹⁸ De utopische en anarchistische neigingen van de Arabieren (eigenschappen waarvan ook de Europeanen niet vrij waren in hun geschiedenis) leidden tot vergelijkbare explosies van veroveringen, die gepaard gingen met de volledige desintegratie van dynastieën. Het woestijnachtige Midden-Oosten vormde vanaf de zevende eeuw een buitengewoon onrustige regio.

Terwijl Arabische dynastieën opkwamen en ten onder gingen zette het gestage verval van het Oost-Romeinse Rijk, waarvan het hoofdkwartier zich hier in Constantinopel bevond, zich voort, gemarkeerd door steeds meer opgeblazen verwatenheid in de hoofdstad (met een overdaad aan titels en privileges), waardoor op hun beurt de verschillen tussen de elite en de gewone burgers toenamen: een lot dat in de aard ligt van wijdvertakte machtssystemen. Zoals Gibbon schrijft vormen vijandigheden thuis en in de hoofdstad de grootste oorzaak van verval. Hij windt er geen doekjes om: 'De Grieken [...] veroorzaakten door hun verdeeldheid hun eigen uiteindelijke ondergang.'¹⁹ Tegen het einde van het Byzantijnse Rijk, halverwege de veertiende eeuw, terwijl er tijdens de regering van de oudere en de jongere Andronicus burgeroorlogen woedden in de hoofdstad, konden de Turken zich meester maken van de grote, naburige landstreek Bithynië.

In het laatste deel van *The Decline and Fall* merkt Gibbon op hoe verschillende invallen in het oosten direct en indirect het Byzantijnse Rijk overwonnen: zo bepaalde Azië het lot van Europa, want Europa is uiteindelijk niet meer dan een subcontinent van Azië. Dat is nog een reden waarom Gibbon zo verfrissend is: onwetend als hij is van de moderne neiging om de wereld onder te verdelen in verschillende expertisegebieden, ziet hij de onderlinge verbondenheid van de wereld, en zou hij niet verbaasd zijn door bijvoorbeeld de invloed die China, Japan en India nu proberen te krijgen op de economie van de Perzische Golf en Afrika – om nog te zwijgen van het effect van China en Rusland op Europa.